

YETİŞKİNLERİN ÇOCUKLUK ANILARINDAKİ TANRI İMGESİNİN ANALİZİ

Fatma Nur BEDİR*

Özet:

Bu çalışmada¹ bireyin Tanrı imgesini etkileyebilecek olan faktörler incelenmiş ve bu imgele-
rin Türk toplumu açısından kültürel bir yorumu sunulmuştur. Örneklem yedi Türk yetişkinden
oluşturmuştur. Açık uçlu anket uygulamasıyla katılımcılara yalnızca “Çocukluğunuzda Allah’ı dü-
şündüğünüz zaman aklınıza ne gelirdi?” sorusu sorulmuştur. Anketlerden elde edilen data tematik
analiz sistemine göre değerlendirilmiş ve altı tema elde edilmiştir. Sonuç olarak; katılımcıların
Tanrı imgelerinin çocukluk anılarının önemli bir kısmını kapsadığı görülmektedir. Hepsi Tanrı
hakkında düşündüğü, hissettiği ya da hayal ettiği şeylerden bahsetmiştir. Bütün katılımcılar kü-
çüklüklerinde Tanrı’yı somut bir simge olarak düşünme arayışına girmişlerdir. Dolayısıyla Tanrı
imgelerinde antropomorfizm bulunmuştur. Bütün katılımcılar Tanrı’nın büyüklüğü ve gücünden
bahsetmişlerdir. Bunların yanı sıra, erken eğitimciler olan aile ve öğretmenlerin, Tanrı imgesinin
oluşumunda en etkili faktörlerden biri olduğu görülmüştür. Televizyon, Tanrı imgesini etkileyen bir
diğer önemli faktördür.

Anahtar Kelimeler: Tanrı İmgesi, Tanrı Kavramı, Tanrı Tasavvuru, Çocukluk Dönemi, Din Psiko-
lojisi

The Analysis of the God Image of Adults in Their Childhood Memories

Abstract:

The paper examines the factors which may affect an individual's image of God, and provides a
cultural interpretation of these images in Turkish society. This study consisted of a convenience
sample of 7 Turkish adults. An open ended survey was conducted and only one question which
is “What did come to your mind when you thought of God in your childhood?” was asked to the
participants. The data which is acquired from the survey were analysed according to thematic
analyses. 6 themes emerged from the interview. As a consequence; It can be seen that God
image is a huge part of participants' childhood memories. All of them talked about their feelings,
thoughts and imaginations about God. All participants have sought to think of God as a concrete
symbol in their infancy. So that anthropomorphism is found in the images of God. All participants
considered the greatness and the power of God. Besides these, early educators, both family and
teachers, were found to be one of the most effective factors in forming the image of God. Televi-
sion was also found as another effective variable in relation to God image.

Keywords: God Image, God Concept, God Representation, Childhood, Psychology of Religion

* Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. fnurbedir@hotmail.com

¹ Bu çalışma 2011 yılında University of London - Heythrop College’da yapılan ve 2015 yılında
İstanbul’da gerçekleştirilen Uluslararası Din Psikolojisi Derneği Kongresi [The Congress
of the International Association for the Psychology of Religion (IAPR)]’nde poster olarak
sunulan yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş hâlidir.

1. Giriş

Tanrı fikri ve inancı, insan için en önemli sorunsallardan biridir. İnsanın var olduğu her zaman ve mekânda Tanrı düşüncesi var olmuştur. Yüzyıllardır filozoflar, din adamları ve hatta bilim adamları bu konuyla ilgili birçok soru sormuş, konunun aleyhine veya lehine argümanlar geliştirmişlerdir. Bunun yanı sıra inancı ne olursa olsun, hatta inançsız da olsa herkesin aklında öznel bir Tanrı tasavvuru olduğu söylenebilir.

Tanrı tasavvuru, bireyin tinsel hayatının en önemli yapı taşlarından bir tanesidir. Kişinin spiritüel fiillerini şekillendirebilir; kişinin dua etme, iyilik ya da kötülük yapma sebebi veya dünyayı anlamlandırma şekli olabilir. Bireyin sahip olduğu Tanrı tasavvuru, onun “diğer bütün dini tasavvurlarını ve varlıklar arasındaki ilişki biçimlerini şekillendirdiği için”¹ ayrıca önemlidir. Bunların yanı sıra, kişinin kendine dair tasavvurunu da büyük oranda etkiler.² Çünkü yaratıcıya dair fikirlerimiz, inanç dünyamızın odak noktasıdır ve dolayısıyla “değerlerimizi ve düşünsel dünyamızı şekillendiren kurucu etkindir.”³ Buna bağlı olarak, zihin yapısı, kişilik, psikolojik iyi olma hâli, dine bakış açısı ya da sosyal ilişkiler kişinin sahip olduğu Tanrı tasavvuruna göre şekillenebilir; olumlu ya da olumsuz yönde etkilenebilir.

Türkiye’de Din psikolojisi alanında Tanrı tasavvuru/Tanrı imgesi ile ilgili çalışmalar Batı’ya kıyasla henüz yenidir. Fakat azımsanmayacak sayıda çalışma mevcuttur. Genel olarak konu, Tanrı’ya atfedilen sıfatlar, duygu ve algılar⁴,

1 Fethi Kerim Kazanç, “Eş’ari Kelam Sisteminde Allah Anlayışı ve Doğurduğu Sonuçlar”, *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, s. 107.

2 Şaban Ali Düzgün, “Allah Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematikliği”, *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, s. 60.

3 Mehmet Evkuran, “İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 2, sayı: 1, Bahar 2007, (45-62), s. 50.

4 bk. Hasan Bacanlı, “Tanrı ve Peygamber Kavramları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1995, 2, 155-163; Özlem Güler, *Tanrı’ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkârlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007 [online at <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/1895/>]; Sema Bolat, *İslam Felsefesinin Teşekkül Dönemi Tanrı Tasavvuru -İbn Hazm’ın “Er-Redd Ale’l Kindî el-Feylesuf” Risalesi Merkezli Bir İnceleme*, Araştırma Yay., Ankara 2016.

Tanrı tasavvurunun farklı değişkenlerle ilişkisi⁵ ve Tanrı tasavvurunun dinî gelişim aşamalarına göre durumu⁶ açısından ele alınmıştır. Ayrıca, Mehmedoğlu tarafından “Tanrı Tasavvuru Anketi” geliştirilmiş ve katılımcıların Allah’ı nasıl tasavvur ettikleri ve Allah Tasavvuru konusundaki tutumları sorgulanmıştır.⁷ Bunların yanı sıra, konuyu felsefi açıdan ele alan çalışmalar da mevcuttur.⁸ Çalışmamızda ise yetişkinlerle görüşülmüş ve onların çocukluklarında sahip oldukları antropomorfik⁹, somut Tanrı imgeleri üzerinde durulmuştur. Ortaya çıkan temalar, gerek katılımcıların psikolojik açıdan öznel Tanrı imgelerini gerekse Türk toplumunun sosyolojik açıdan kültürel Tanrı imgelerini ortaya koymaktadır.

Çalışmamız teorik ve pratik olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Teorik kısımda temel kavram ve tanımlardan sonra Tanrı imgesinin kökeni, oluşumu ve gelişimi üzerinde durulacaktır. Pratik kısımda ise nitel yöntem kullanılarak gerçekleştirilen alan araştırmasının ayrıntılarına yer verilecektir.

2. Temel Kavram ve Tanımlar

2.1. Tanrı Kavramı, Tanrı İmgesi ve Tanrı Tasavvuru

Tanrı tasavvurunu inceleyen bazı araştırmacıların, Tanrı kavramı (God concept), Tanrı imgesi (God image) ve Tanrı tasavvuru (God representation)

- 5 bk. Ayşe Koç, Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011; Mualla Yıldız, “Çocukların Tanrı İmgesinin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2013, 7 (13): 45-63; Sema Yılmaz, “Çocuklarda Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Bilimname*, XXV, 2013/2, 169-189; Beyazıt Yaşar Seyhan, (2014-a), “Üniversite Öğrencileri Örneğinde Dua Tutumu ve Tanrı Tasavvuru”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 14, sayı: 2, 2014, s. 175-204; Beyazıt Yaşar Seyhan, (2014-b), “Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVIII, sayı: 1 s. 65-97.
- 6 bk. Murat Yıldız, Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007; Hatice Acar, İlkokul Çocuklarının İnanç Gelişimi; Psiko-Teolojik Bir Yaklaşım, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2006; Kerim Yavuz, Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2012.
- 7 Bk. Ali. Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011.
- 8 Bk. Cihat Kısa, “Filozofların, Teologların ve Psikanalistlerin Tanrısı: Tanrı Kavramı ve Tanrı Tasavvuru”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/10 Summer 2015, p. 639-654.
- 9 Antropomorfoz (anthropomorphosis): İnsan biçimine dönüştürme. (Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 80)

gibi kavramlar arasında her zaman ayırım yapmadığı gibi bu terimleri birbirinin yerine kullandıklarına da rastlanmaktadır.¹⁰ Son 10 yıl içindeki çalışmalarda, Tanrı imgesi kavramının Tanrı tasavvuru kavramıyla eş anlamda kullanıldığını görmek de mümkündür¹¹. Yapılan Türkçe çalışmalarda da bu üç kavram arasında net bir ayırım yapıldığına rastlanmamıştır. Hâlbuki, kavramlar arasındaki nüansa dayalı farkları açıklığa kavuşturmak konunun daha iyi anlaşılması açısından önemlidir.

Kavram (concept): “Bir fikir, özellikle de bir kategoriye karşılık gelen ve o kategorinin temel özelliklerinden oluşan soyut, genel bir fikir; şeyleri, anlamlarını ve hangi kategorilere veya gruplara ait olduklarını, ne işe yaradıklarını vb. hatırlamak ve anlamak için kullanılan zihinsel bir temsil” anlamına gelir¹². İmge (image): “Genel görünüş, izlenim, imaj; (psikol.) Duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri, hayal, imaj.”¹³ Tasavvur (representation) ise, “Görsel bilgilerin zihinsel temsili; gerçekte olmayan bir şeyin zihinsel resmi, bir izlenim, hayal gücünün yarattığı bir fikirdir.”¹⁴ Bu tanımlardan yola çıkarak ‘tasavvur’un, ‘imge’ ve ‘kavram’ı kapsadığı söylenebilir. Hatta tasavvur ve imge kelimelerinin birbirine çok yakın anlamlara sahip olduğu görülebilir. Bu tanımları daha da açmak ve anlamlarına nüfuz etmek için bazı görüşlere göz atmak yerinde olacaktır.

Tanrı tasavvuru teorileri “Tanrı abartılmış bir baba figüründen başka bir şey değildir”¹⁵ diyen Sigmund Freud ile başlamıştır.¹⁶ Freud, ödipal dönemin sonunda erkek çocuğun baba imajının Tanrı tasavvurunu şekillendirdiğini söyler. Yaşamın ilerleyen döneminde de Tanrı ile olan ilişki ki-

10 Christopher Grimes, “God Image Research: A Literature Review”, Co-published simultaneously in *Journal of Spirituality in MentalHealth* (TheHaworth Paſtoral Press, an imprint of The Haworth Press) Vol. 9, No. 3/4, 2007, s. 11-32.

11 Hanneke Schaap-Jonker, Elisabeth H. Meurelings-Bontekoe, Hetty Zock & Evert Jonker, “Development and Validation of the Dutch Questionnaire God Image: Effects of Mental Health and Religious Culture”, *Mental Health, Religion&Culture*, July 2008; 11(5), s. 502..

12 Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 432.

13 Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 962.

14 Budak, age., s. 393.

15 Sigmund Freud, *Leonardo da Vinci and a Memory of His Childhood*, Barnes&Noble Publishing, USA,1910, (published in 2003); s. 57.; Sigmund Freud, *Totem and Taboo*, 1913, Çev: Abraham Brill, (published in 2009), Cosimo Classics, s.190.

16 Schaap-Jonker ve diğ erleri, s. 502.

şinin babasıyla olan ilişkisine bağlıdır ve Tanrı tasavvuru bu ilişkiye göre şekillenir.¹⁷

Daha sonra Ana Maria Rizzuto, dilsel açıdan benzerlik göstermelerine rağmen “Tanrı imgesi”, “Tanrı kavramı” ve “Tanrı tasavvuru” arasında bir ayırım yaparak konuya yeni bir boyut kazandırmıştır.¹⁸ Rizzuto 1970’de Bilimsel Din Çalışmaları Derneğinin yıllık toplantısında yaptığı konuşmada Tanrı imgesi (God image) ve Tanrı kavramı (God concept) arasında ayırım yapmanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Buna göre, Tanrı kavramı sembol ve işaretlerin Tanrı’sı, Tanrı imgesi inanan kişinin içsel deneyimlerinin Tanrı’sı’dır.¹⁹

The Birth of the Living God adlı çalışmasında ise, Tanrı tasavvurunun, bizim de yukarıda dikkat çektiğimiz gibi, Tanrı imgesi ve Tanrı kavramını kapsadığı görülmektedir ve bu terim Tanrı’nın içsel tasvirlerini ifade eder. Ayrıca, birincil süreç düşünce ürünüdür.²⁰ Tanrı kavramı ise daha çok ikincil süreç düşünce ürünüdür. Burada bahsedilen ‘Tanrı’, “felsefecilerin ve teologların Tanrı’sıdır, varlığı ya da yokluğu metafiziksel olarak tartışılan Tanrı”dır.²¹ Bunun tersine Tanrı imgesi ise insanları derinden etkiler.²² Birincil ve ikincil, tüm mental süreçleri içerir.²³ Tanrı tasavvurunun daha önceki çocukluk dönemi detaylarıyla ilişkili çok sayıda duygu, imaj ve hatıralardan oluşan bir anlayış, bir mental süreçtir.²⁴ Tanrı imgesi sadece gör-

17 Sigmund Freud, *The Future of an Illusion*, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, 1927, Volume XXI (1927-1931): *The Future of an Illusion*, Civilization and its Discontents, and Other Works, 1-56; Hanneke Schaap-Jonker, *Before the Face of God: An Interdisciplinary Study of the Meaning of the Sermon and the Hearer’s God Image*, Kampen, Protestant Theological University, Diss., Transaction Publishers, USA, 2008, s. 109.

18 Richard T. Lawrence, “Measuring the Image of God: The God Image Inventory and the God Image Scales”, *Journal of Psychology and Theology*, 1997, Vol. 25, No. 2, s. 214; Grimes, agm., s. 12; Schaap-Jonker ve diğerleri, agm., s. 502.

19 Ana-Maria Rizzuto, “Critique of the contemporary literature in the scientific study of religion”, Paper presented at the annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, in New York, NY., 1970, s. 4.

20 Kısa, 2015, s. 648.

21 Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1979 s. 47-48.

22 Schaap_Jonker, age., s. 108.

23 Schaap_Jonker, age., s. 108.

24 Rizzuto, age., s. 47-48.

sel bir tasavvur değil, aynı zamanda deneyimlerin tamamına işaret eder; kişinin deneyimlediği Tanrı'yı temsil eder.²⁵

Bu konuda gösterdiği hassasiyete rağmen Rizzuto, *The Birth of the Living God* adlı çalışmasında bu kavramları yerli yerinde kullanamamış, üstelik Tanrı imgesi ve Tanrı tasavvuru (God representation) kavramlarını sıklıkla birbirlerinin yerine kullanmıştır.²⁶

Hoffman ise Tanrı kavramının bireyin bilişsel, teolojik ve/veya entelektüel Tanrı anlayışına işaret ettiğini ve böylelikle bilinçli ve mantıklı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Tanrı kavramının, Tanrı'nın mahiyetinin ne olduğuna yönelik inanış olduğunu belirtmiştir.²⁷ Diğer bir deyişle, Tanrı kavramı, kişiye Tanrı hakkında öğretilenler ve kişinin Tanrı hakkında öğrendikleridir.²⁸ Buna rağmen, Tanrı imgesi, kişinin bilinçsizce Tanrı hakkında edindiği kişisel deneyimi ve duygusal anlayışıdır.²⁹ Bunun yanı sıra, Hoffman, bu yapılar arasında bir dereceye kadar bir esneklik payı olsa da, birbirlerinden asla ayrılmayacakları görüşündedir.³⁰ Çünkü "bilişsel ve duygusal, bilinçli ve bilinçsiz gelişimlerin birbirleri üzerinde direkt ve dolaylı etkileri vardır."³¹

Bu görüşlerden yola çıkarak bu çalışmada, *Tanrı imgesine*, Tanrı tasavvuru kavramından tamamen ayırmadan, çocukların Tanrı ile arasında ilişki kurduğu bir *obje* ya da bir *kişi* olarak kabul edilerek atıfta bulunulacaktır. Esas olarak çocuğun ebeveynleriyle olan ilk ilişkilerinde temellenmiş ve bilinç dışında yer etmiş Tanrı'nın somut, görsel ve antropomorfik imgeleri üzerinde durulacaktır. Bu kavramlar arasındaki ayırım üzerinde durulmasının esas sebebi de budur.

25 Shaap-Jonker, age., s. 109.

26 Kısa, 2015, s. 648.

27 Louis Hoffman, "Cultural constructions of the God image and God concept: Implications for culture, psychology, and religion", *Presented at the annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion*, Kansas City, MO, 2004; ss. 2-3.; Louis Hoffman, J. L. Hoffman, K. Dillard, J. Clark, R. Acoba, F. Williams & T. T. Jones, "Cultural diversity and the God image: Examining cultural differences in the experience of God", *Presented at the International Conference of the Christian Association for Psychological Studies*, Dallas, TX, April, 2005 (a), s. 2. Louis Hoffman, C. s. M. Grimes & R. Acoba, "Research on the God image: Rethinking epistemological assumptions", *Presented at the annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion*, Rochester, NY, november, 2005 (b), s. 2.

28 Hoffman, 2004, s. 3.

29 Hoffman, 2004, s. 3; 2005 (a), s. 3; 2005 (b), s. 2.

30 Hoffman, 2004, ss. 4-5.

31 Hoffman, 2004, ss. 4-5.

3. Tanrı Tasavvurunun Kökeni, Oluşumu ve Gelişimi

3.1. Tanrı Tasavvurunun Kökeni ile ilgili Teoriler

Daha önce Tanrı tasavvuru teorilerinin Freud ile başladığını³² söylemiştik. Freud'a göre dinin temeli, ilkel kabileler arasındaki totem ve tabu düşüncesine dayanan Oedipus kompleksidir.³³ Bu mite göre, bir gün oğullar bir araya gelerek -ki bir arada daha güçlüdürler ve babalarıyla karşılaşma cesaretini böylelikle bulurlar- bütün dişileri ve gücü kendisine saklayan babalarını öldürüp yerler. Her bir oğul için baba korkulan ve kıskanılan bir modeldir ve böylece onu yerken onun gibi hareket edip kendilerini onunla özdeşleştirirler. Sonunda her biri babalarının gücünden bir parça alır. Daha sonra aslında babalarına hayran olmuş ve onu sevmiş olduklarını fark ederler ve ölü baba yaşayandan daha güçlü ve daha kuvvetli bir hâle gelir. Sonuç olarak bir totem belirleyip ve onu tanrısallaştırıp, babalarına tapıyor gibi ona tapmaya başlarlar. Hatalarını telafi etmek amacıyla da bu totemi öldürmeyi yasaklarlar.³⁴ Freud bu totem yemeğini birçok şeyin başlangıcı olarak görür³⁵ ve ona göre "tüm Tanrı tasavvurlarının kaynağı da babaya duyulan özlem"dir.³⁶

Kısaca, Freud, İncil'de geçen "Tanrı insanı kendi suretinde yarattı"³⁷ ifadesini "İnsan Tanrı'yı kendi suretinde yarattı" ifadesine çevirmiştir.³⁸ O, Tanrı'yı "insan zihninin bir ürünü" ve "çocuğun anne ve babasına dair düşüncelerinin canlanması ve yenilenmesi" olarak görür.³⁹ Tanrı tasavvurunu da kişinin Oedipus kompleksi bağlamında gerçek babasının bir tür yansıması olan baba figürü olarak açıklar.⁴⁰ Yani, Tanrı tasavvuru babayla olan ilişkinin direkt sonucudur.⁴¹

32 Schaap-Jonker ve diğerleri, agm., s. 502.

33 Kenneth E. Hyde, *Religion in Childhood and Adolescence: A Comprehensive Review of the Research*, Religious Education Press, Birmingham, Alabam, 1990, s. 83.

34 Freud, 1913, s. 191.

35 Freud, 1913, s. 191.

36 J. W. Jones, "Psychodynamic Theories of the Evolution of the God Image", *Journal of Spirituality in Mental Health*, Vol. 9, No. 3/4, 2007, s. 33-55.

37 "God created man in his own image" Yaratılış, 1:27.

38 Rizzuto, age., s. 13.

39 Freud, (1913); Rizzuto, age., s. 14-15.

40 Ralph W. Hood, Peter C. Hill & Bernard Spilka, *The Psychology of Religion: an Empirical Approach*, The Guilford Press, New York, 2009, s. 95.

41 Rizzuto, age. s. 37.

Carl Gustav Jung, kişisel bilinçdışı (personal unconscious) kavramının yanı sıra kolektif bilinçdışı (collective unconscious) kavramını da literatüre kazandıran kişidir. Ona göre, bireyin mutlak bilincine ek olarak, ikinci bir kolektif, evrensel, kişiler üstü ve bütün herkes için tamamıyla aynı olan psişik bir sistem vardır.⁴² Bu sistem kolektif bilinçdışı, psişenin bir parçasıdır ve kişisel deneyime bağlı olmadığı için kişisel bilinçdışından ayrılır. Kişisel bilinçdışı, esasen vaktiyle bilinçteyken daha sonra unutulmuş ya da bastırılarak bilinçten kaybolan içeriklerden oluşurken, kolektif bilinçdışının özü hiçbir zaman bilinç alanında bulunmaz. Dolayısıyla da hiçbir zaman kişisel olarak kazanılmaz. Ancak, varlığını özellikle kalıtıma borçludur. Kolektif bilinçdışının özü, temelde arketiplerden (archetypes) oluşur.⁴³

Arketip kavramı, zorunlu olarak kolektif bilinçdışı ile ilişkilidir ve psişede her zaman ve her yerde var olan belli formların varlığını gösterir.⁴⁴ Jung'a göre Tanrı tasavvuru da insan psişesinin sahip olduğu arketiplerinden biridir.⁴⁵ "Arketipal form olarak Tanrı, birey tarafından kazanılan bir şey değil, tam tersine algılamanın tabii bir tarzı olarak bireyde bulunur."⁴⁶ Jung terminolojisinde Tanrı imgesi (God image), önemli arketiplerden olan Kendilik (The Self)⁴⁷ ile eşanlamlıdır ve Tanrı kavramıyla karıştırılmamalıdır.⁴⁸ Kişi dinî tecrübe ile kendi ben ötesi formunu yani kendi içindeki Tanrı'yı deneyimler.⁴⁹

42 Carl Gustav Jung, *The Archetypes and the Collective Unconscious*, çev.: R.F.C. Hull, Bollingen Series XX, Princeton University Press, Second Edition, 1968, s. 43.

43 Jung, age., s. 42.

44 Jung, age., s. 42.

45 Jung, Carl Gustav, (1958), *Psychology and Religion: West and East*, çev.: R.F.C. Hull, Bollingen Series XX The Collected Works of C. G. Jung, Vol 11, ed: H. Read, M. Fordham, G. Adler. Pantheon Books, New York, s. 103..

46 Cihat Kısa, *Carl Gustav Jung'da Din ve Bireyleşme Süreci*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004, s. 35.

47 Kendilik (Self): Ampirik bir kavram olarak kendilik insanın bütün psişik fenomen yelpazesine verilen addır. Kişiliğin bütününe birliğini ifade eder. Fakat toplam kişilik, bilinçdışı bileşeni nedeniyle ancak kısmen potansiyel olarak ampiriktir ve o ölçüde varsayımdır. Başka bir deyişle hem deneyim edilebileni hem de edilemeyeni kapsar. (Carl G. Jung, *Analitik Psikoloji Sözlüğü*, çev.: Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, 2016, s. 47-48).

48 Edward F. Edinger, *The New God-image: A Study of Jung's Key Letters Concerning the Evolution of the Western God-Image*, ed: Dianne D. Cordic, Charles Yates, Chiron Publications, United States of America, 1996, s. 14.

49 Kısa, age., s. 92.

3.2. Tanrı Tasavvurunun Gelişimi ile ilgili Teoriler

Çocukluk ve gençlik döneminde din ile ilgili çalışmaların odak noktası dinî düşüncenin gelişim sürecidir⁵⁰ ve bu çalışmalar Jean Piaget'nin bilişsel gelişim teorisinden derin bir şekilde etkilenmiştir.⁵¹ Gelişim psikolojisinde etkili bir isim olan Piaget, çocukların kendi dünyalarıyla ilgili düşünme şekillerinin, çocuklar büyüdükçe sistematik olarak değiştiği görüşündedir.⁵² Piaget'nin gelişim teorisi dört aşamadan oluşur ve her aşama, daha ileri bir bilişsel gelişim için, bir önceki aşama üzerine inşa edilir. Bu da, dinî gelişim açısından önemli çıkarımlar içerir.⁵³ Örneğin, çocukların, bilişsel olarak yetişkinlerin dünyasına ait olan birçok dinin içerdiği kompleks ve soyut kavramları anlama yeteneğine sahip olmaması gibi...⁵⁴ Bir ahlak gelişim kitabı⁵⁵ yazmasına rağmen Piaget, teorisinde çocukların dinî gelişimine direkt olarak değinmemiştir⁵⁶ ve bu konuyu din ile ilişkilendirmeyi başkalarına bırakmıştır.⁵⁷

Piaget'nin teorisi ile dinî düşünce arasındaki ilişki ilk kez Amerika'da David Elkind ve İngiltere'de Ronald Goldman tarafından dikkate alınmıştır.⁵⁸ Elkind, dinin zihinsel gelişimin doğal bir sonucu olduğunu iddia etmiştir. Yaptığı çalışmada "Tanrı'ya ne zaman en yakın hissedersin?" ve "Tanrı'ya yakın olduğunu hissettiğin belirli bir deneyim yaşadın mı?" gibi sorular sorarak dört önemli dinî gelişim dönemi önermiştir.⁵⁹ Bu dönemler, Piaget'nin bilişsel gelişim aşamalarıyla bir ölçüde paralellik arz etmektedir ve onun teorisini destekler niteliktedir.⁶⁰ Goldman ise İngiltere'de yaşları 6 ile 15 arasında değişen 200 çocuk ile yaptığı çalışma sonunda, Elkind gibi, dinî düşüncenin dinî olmayan düşünceden farklı olmadığını ve bilişsel gelişime benzer şekilde geliştiğini görmüştür.⁶¹

50 Hyde, *age*, s. 15.

51 Hood ve diğerleri, *age*, s. 77.

52 Jean Piaget, *The Origins of Intelligence in Children*, Trans: Margaret Cook, International Universities Press, New York, 1952.

53 Hood ve diğerleri, *age*, s. 78.

54 Hood ve diğerleri, *age*, s. 78.

55 Bk. Jean... Piaget, *The Moral Judgment of the Child*, Trans: Marjorie Gabain, The Free Press, 1948.

56 Hyde, *age*, s. 15.

57 Hood ve diğerleri, *age*, s. 78.

58 Hyde, *age*, s. 15.

59 Hood ve diğerleri, *age*, s. 78.

60 Hood ve diğerleri, *age*, s. 78.

61 Hood ve diğerleri, *age*, s. 81.

Daha sonra Lawrence Kohlberg, Piaget'nin teorisini ahlaki gelişim alanında geliştirerek, ahlaki gelişimin sadece çocuklukta değil gençlik ve yetişkinlik dönemleri boyunca da devam ettiğini ileri sürmüştür.⁶² İnsanlara farklı ahlaki ikilemler karşısında ne düşündüklerini sorarak ahlaki düşüncenin gelişiminin asıl nedeni olan bilişsel evreleri belirlemeye çalışmıştır.⁶³ Nihayetinde, kişilerin, her biri alt aşamalardan oluşan üç kapsamlı aşamadan geçtikleri sonucuna ulaşmıştır.⁶⁴

Dinî gelişim teorilerinden bir diğeri de James Fowler'a aittir. Fowler da Piaget ve Kohlberg gibi bireysel dinî inancın birbirini takip eden aşamalarla gerçekleştiği görüşündedir.⁶⁵ Geniş çaplı araştırmalar sonucu Fowler, bireyin dinî hayatında geçirdiği altı aşama belirlemiştir. Teoriye göre, aşamalar arasında geçiş bir önceki aşamanın tecrübe edilmesi ile olur. Her birey yaşı ve tecrübelerine bağlı olarak bu aşamalardan geçer ancak herkes son aşamaya ulaşamaz.⁶⁶

Fowler'ın belirlediği ve bu çalışmada konumuz olan aşamalar; birinci aşama-*sezgisel-yansıtma iman* ve ikinci aşama-*mitsel-literal imandır*. *Sezgisel-yansıtma iman* aşaması genel olarak 3-7 yaşları arasında kapsar. Bu dönemde çocuk, yetişkinlerin dünyasına ait imanın müşahede edilebilen örnekleri, hikâyeleri, ruh hâlleri ve eylemlerinden çok güçlü ve kalıcı bir şekilde etkilenir.⁶⁷ Dolayısıyla yetişkinlerin çocuklara karşı tavırları, kullandıkları dil, verdikleri örnekler ve anlattıkları hikâyeler çok önemlidir.⁶⁸ Ölüm, cinsiyet, aile ve toplum tarafından konulan yasakların farkındalığı başlar.⁶⁹ *Mitsel-literal iman* aşaması ise genellikle ilkökul çağlarında başlar ve kişinin kendi topluma ait olmayı sembolize eden hikâye, inanç ve gelenekleri benimsemeye başladığı dönemdir. Çocuk ait olduğu toplumun inanç ve hikâyelerinin farkındadır ve bu inanç ve hikâyeleri kendi deneyimlerine anlam vermede kul-

62 Lawrence Kohlberg, *The Child as a Moral Philosopher*, Psychology Today, 1968, 2, s. 25-30.

63 Hood ve diğerleri, age, s. 86.

64 Hood ve diğerleri, age, s. 86.

65 James W. Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper One. New York, 1981, s. 110; Hood ve diğerleri, age, s. 83.

66 Fowler, age., s. 200.

67 Fowler, age., s. 133.

68 Hyde, age.,s. 51.

69 Fowler, age., s. 133.

lanır.⁷⁰ Somut işlemler dönemi başlamıştır.⁷¹ Daha çok antropomorfik bir Tanrı tasavvurunun geliştiği dönemdir.⁷² Çocuk, sembolik materyalle etkileşime geçse de anlamını özümseyemez.⁷³

3.3. Tanrı Tasavvurunun Oluşumu ile ilgili Teoriler

3.3.1. Sosyalleşme Teorisi

Çocuğun dinî davranışı ve inancı anlamasında en önemli ve en güçlü faktörlerden biri onun ebeveynleridir.⁷⁴ Bu anne-baba faktörünün önemli olması en yüksek olasılıkla kalıtım, aynı çevreyi paylaşmak ve iki taraflı etkileşim nedeniyledir. Kalıtımın etkisi ne kadar olursa olsun, anne-babanın etkisi, aynı ortamı paylaşma ve karşılıklı etkileşim dikkate alındığında hâlâ çok güçlüdür.⁷⁵ Ebeveynler, çocukları evde dinî etkinliklere dâhil ederek ya da ibadet mekânlarına götürerek, dinî okullara göndererek ve onların dinî ritüellere katılmalarını ya da dinî dersler almalarını sağlayarak ve onlarla din hakkında konuşarak etkileyebilirler.⁷⁶

3.3.2. Nesne İlişkileri Teorisi

Nesne ilişkileri teorisi, biraz farklı vurgularla, Freud'un çalışmaları üzerine inşa edilen bir ekoldür.⁷⁷ Freud, dürtü ve bilinçdışı üzerinde dururken, nesne ilişkileri kuramcıları daha çok erken dönemde kişinin anne-baba, bakıcı ve çevresindeki diğer insanlarla kuracağı ilk ilişkilerle onun kişilik gelişimi ve ilişki biçimleri arasındaki etkileşimi üzerinde durur.⁷⁸ Nesne ilişkileri ekolünün kurucusu kabul edilen Melanie Klein'a göre bebeğin annenin memesiyle olan ilk bağı büyük önem arz eder. Çünkü meme, bebeğin ihtiyacını

70 Fowler, age., s. 149.

71 Fowler, age.,s. 136.

72 Hyde, age.,s. 51.

73 Hyde, age.,s. 51.

74 Beit-Hallahmi, B.,&Argyle, M., *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*, Routledge, London, 1997, s. 99; Levenson, Michael R., Aldwin, Carolyn M.&D. Mello, Michelle, (2005), *Religious Development From Adolescence to Middle Adulthood*, In R. F. Paloutzian&C. L. Park (Eds.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, (s. 144 – 162), s. 149. The Guilford Press, New York; Ozorak, E. W, (1989), "Social and cognitive influences on the development of religious beliefs and commitment in adolescence", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 448-463.

75 Beit-Hallahmi&Argyle, age., s. 100.

76 Beit-Hallahmi&Argyle, age., s. 103.

77 Schaap, age., s. 23.

78 Schaap, age., s. 23; Schultz, Duane A. ve Schultz Sydney Ellen, 2007, *Modern Psikoloji Tarihi*,Kaknüs, İstanbul, s. 638.

karşılıyandır ve dolayısıyla bebek tarafından arzu edilen hâline gelir.⁷⁹ Bebek için anneden de önce meme vardır ve meme “başlıca iyi obje”dir.⁸⁰ Klein’a göre, bebek annesi tarafından yeterince beslenmezse, ondan yeterince şefkat görmezse ve beslenirken annenin endişe ve olumsuz duygularını hissederse hayali nesnelere dolu kendi iç dünyasına çekilir.⁸¹ Bebeğin dünyası genişledikçe de kısmi nesne yerine bütün nesneyle ilişki kurar, yani meme yerine bütün olarak anneye...⁸² Bebeğe anne arasındaki bu ilk etkileşim düşmanca ya da tatmin edici olarak tüm nesnelere yani insanlara genelleştirilir; bundan dolayı kişilik gelişimi için ilk altı ay önemlidir.⁸³

Ana-Maria Rizzuto, psikolojik açıdan Tanrı’nın bir geçiş nesnesi olduğu görüşündedir.⁸⁴ Ancak oyuncak ayıcık, bebek ya da battaniye gibi diğer geçiş nesneleriyle aynı süreci takip etmez ve onlardan farklı olarak, göz ardı veya inkâr edilse bile, zaman içinde unutulmaz ve anlamını kaybetmez.⁸⁵ O her zaman sevgi, nefret, korku veya diğer duygular için ulaşılabilir.⁸⁶ Tanrı, ailede ve içinde yaşanan kültürde özel bir anlama sahiptir; çünkü çocuk, günlük konuşmalarda, sanatta, mimaride, törenlerde ya da diğer sosyal organizasyonlarda Tanrı’yla karşılaşır.⁸⁷ Tanrı, görünmez ama bununla birlikte gerçek olarak sunulur.⁸⁸ Tanrı psikolojik olarak yararlıdır çünkü her zaman oradadır, birincil nesnelere, özbenlik ve umutla belirli ölçüde ilişkili olduğunu garanti eder.⁸⁹ Dolayısıyla Tanrı çocuğun hayatında ebeveyn işlevi görür. Tanrı olduğu için değil ama tıpkı oyuncak bir ayıcık gibi, yarısı çocuğun hayatında “bulduğu” birincil nesnelere elde edilen, diğer yarısı da çocuğun ihtiyaçlarına göre bir Tanrı “yaratma” kapasitesinden gelen dolgu malzemesinden oluştuğu için.⁹⁰

79 M.Klein, *Envy and Gratitude and Other Works*, 946–1963: Vintage Random House, 1997, First Published 1975, s. 117.

80 Klein, age., s. 142.

81 Klein, age., s. 179.

82 Schultz ve Schultz, *age*, s. 639.

83 Schultz ve Schultz, *age*, s. 639.

84 Rizzuto, age., s. 177.

85 Rizzuto, age., s. 178.

86 Rizzuto, age., s. 179.

87 Rizzuto, age., s. 8.

88 Rizzuto, age., s. 8.

89 Rizzuto, age., s. 179.

90 Rizzuto, age., s. 179.

3.3.3. Bağlanma Teorisi

Kirkpatrick, Bowlby'nin ebeveyn ve bebek arasındaki bağlanma teorisini din alanına genişletmiştir.⁹¹ Bağlanma teorisine göre birey ile Tanrı arasındaki ilişki, kişinin bebekliğinde ve erken çocukluk dönemindeki bakıcıları-ki genellikle annedir- ile olan ilişkisinin yansımasıdır.⁹² Bowlby üç bağlanma tarzı önermiştir:⁹³

Güvenli bağlanma; bakıcı güvence üssüdür. Tehlike anında ortama döner. Bakıcı ortamdayken ve tehlike yokken çocuk ondan keşfetmek ve oynamak için ayrılabilir.⁹⁴

Kaygılı-kararsız bağlanma; çocuk endişelidir ve kucaktan ayrılmak istemez. Ebeveynden/bakıcıdan ayrılmaya ve keşfetmeye isteksizdir ve yetişkinler reddetme belirtisi gösterebilirler. Çocuğun yetişkine sıkı sıkı sarılması da bu reddetmeye bir reaksiyon olabilir ve yetişkinin geri çekilmesi de çocuğun aşırı kucak isteğine bir cevap olabilir.⁹⁵

Karışık; güvenli ve kaygılı-kararsız bağlanmanın ikisini de içerir.⁹⁶

Kirkpatrick, bu bağlanma biçimlerinin dinî durumları yansıttığı görülmüştür. Dolayısıyla, Tanrı ile olan ilişki kişinin erken dönem bakıcılarıyla olan ilişkileri ile aynı biçimdedir. Bunun yanı sıra, eğer kişi güvenli bağlanma tecrübe ettiyse, güvenli bağlanma tecrübe etmeyenlere oranla birincil bakıcının dinî görüşlerini benimsemesi daha olasıdır.⁹⁷

Bu şekilde, annesi dindar olanların dindar olması ve annesi dindar olmayanların dindar olmaması daha olasıdır. Güvenli bağlananların daha az yoğun bir dinî ilişki içerisindeyken, kaygılı-kararsız bağlananların daha yoğun deneyimler yaşadıkları ve Tanrı ile daha yoğun bir ilişki kurma olasılıklarının yüksek olduğu rapor edilir.⁹⁸

91 Hood ve diğerleri, s. 93; Kate M. Loewenthal, *The Psychology of Religion: A Short Introduction*, Oneworld Publications, Oxford, 2000, s. 52.

92 Loewenthal, age., s. 52.

93 Loewenthal, age., s. 52.

94 Loewenthal, age., s. 52.

95 Loewenthal, age., s. 52.

96 Loewenthal, age., s. 52.

97 Loewenthal, age., s. 52.

98 Loewenthal, age., s. 52.

4. Araştırmanın Yöntemi

4.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, Türk yetişkinlerin çocukluklarında sahip oldukları Tanrı imgelerini incelemektir. Ayrıca bu imgenin formu ve kaynağını, bu imgeyi etkileyen faktörleri ve imgenin katılımcıda hangi içsel deneyimler sonucu ortaya çıktığını analiz etmek amaçlanmaktadır. Bu analiz sonucunda elde edilen verilerle din psikolojisi alanında özellikle çocukluk dönemi ile ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlanacaktır.

4.2. Anket

Çalışmada, açık uçlu anket uygulaması yapılmıştır ve katılımcılara sadece "Çocukluğunuzda Allah'ı düşündüğünüz zaman aklınıza ne gelirdi?" sorusu sorulmuştur. Onların sorudan ne anladıklarını ve sorunun onlar için ne ifade ettiğini görmek amacıyla soruyla ilgili daha fazla açıklama yapılmamıştır. Bu esas soru dışında cinsiyet, yaş, eğitim seviyesi ve dinî özgeçmiş gibi değişkenlere göre cevaplarda dikkate değer bir fark olup olmadığını görmek amacıyla bu ayrıntılar da sorulmuştur.

Anket, katılımcılara e-mail yolu ile gönderilmiştir. Herhangi bir süre kısıtlaması olmaksızın katılımcılar tarafından istedikleri zaman ve mekânda doldurulmuştur. Katılımcı anketi tamamlama konusunda serbest bırakılmış ve istediği zaman ankete katılmaktan vazgeçebileceği konusunda bilgilendirilmiştir. Katılımcıların kişisel bilgilerine, isimleri dâhil, çalışmada yer verilmemiştir.

Anket uygulanmadan önce, Londra Üniversitesi Etik Kurulundan onay alınmıştır.

4.3. Örneklem

Araştırma 2011 yılında yapılmıştır. Araştırmanın örnekleme, o dönemde, yaşları 24 ve 33 arasında değişen 2 erkek ve 5 kadın yetişkin gönüllüden oluşmaktadır. Katılımcıların hepsi Müslümandır. 1 katılımcı lise mezunu, diğer tüm katılımcılar üniversite mezunudur. 4 katılımcı da çalışmanın yapıldığı sırada yüksek lisans ve doktora eğitimlerine devam etmektedir.

4.4. Örneklem Boyutu

Genel olarak, nitel araştırmalar için örneklem boyutu nicel araştırmaların ör-

neklem boyutuna göre daha küçüktür.⁹⁹ Daha büyük örneklem grupları daha kesin sonuçlara ulaşmayı sağlıyorsa da, 6 katılımcının temel temaları elde etmek için yeterli olduğu rapor edilmiştir.¹⁰⁰ Örneğin, Guest ve arkadaşları, iki Batı-Afrika ülkesinde 60 kadın katılımcıyı içeren bir araştırma yapmışlar ve satürasyonun ilk 12 katılımcıdan sonra ortaya çıkmasına rağmen ana temaların ilk 6 katılımcıda oluştuğunu rapor etmişlerdir.¹⁰¹ Mütevazı iddiaları olan küçük bir çalışma satürasyona daha çabuk ulaşabilir.¹⁰²

Katılımcı sayısı en az 5 ve konusu Tanrı tasavvuru olan benzer çalışmalar da mevcuttur.¹⁰³ Bu çalışmada ise 7 katılımcı ile temel temaların ortaya çıktığı kanaatindeyiz.

4.5. Yöntem

Bu araştırmayı değerlendirmek üzere nitel verileri analiz etmek için “erişilebilir ve teorik olarak esnek bir yaklaşım”¹⁰⁴ olan Tematik Analiz Tekniği (TAT) uygulanmıştır. Bu metot, katılımcıların görüşlerinin tanımlandığı ve yorumlandığı bir değerlendirme çeşididir.¹⁰⁵ TAT, elde edilen data içindeki temaları belirlemek, incelemek ve sunmak için yol gösterir. Buna ek olarak, temalar, araştırma sorusuyla ilişkili olarak datanın önemini bize gösterir ve veri kümesi içinde bazı cevap ve anlam seviyesini tanımlar.¹⁰⁶

Bu çalışmada takip edilen yöntem gelince, öncelikle veriler toplanıp bir araya getirilmiştir. Daha sonra, elde edilen veri, okunarak kodlama için notlar alınmıştır. Data iyice tanıldıktan sonra, ilk kodlar üretilmiştir. [Kod, datanın

99 Mark Mason, “Sample Size in PhD Studies Using Qualitative Interviews”, *Forum: Qualitative Social Research*, Volume 11, No. 3, Art. 8 – September 2010, s. 1.

100 Greg Guest, Arwen Bunce&Laura Johnson, “How Many Interviews Are Enough? An Experiment with Data Saturation and Variability”, *Field Methods*, February 2006, Vol. 18, No. 1, 59-82, s. 78.

101 Guest ve diğerleri, agm., s. 78.

102 Kathy Charmaz, *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2006, s. 114.

103 Bk. Schaap....-Jonker, age.; Acar, age.; Stéphanie Marchal, *Attachment to God image: A comparison of state of mind using the Adult Attachment Interview about parents and God*, Psy.D., California Institute of Integral Studies, 2010; MetokaL. Welch, *Tell Me What Your God Look Like: A Study of African Americans and the God-Image*. Ph. D., 2010.

104 Virginia Braun and Victoria Clarke, “Using thematic analysis in psychology”, *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). s. 77-101, 2006, s. 77.

105 Joanna Smith&Jill Firth, “Qualitative Data Analysis: The Framework Approach”, *Nurse Researcher*, 2011, 18, 2.

106 Braun&Clarke, agm., s. 82.

analiste ilginç gelen bir özelliğinin (semantik içerik ya da örtük) saptanması ve en temel parçaya ya da işlenmemiş veri elementine ya da fenomene ilişkin anlamlı bir şekilde değerlendirilebilir bilgi elde edilmesidir.¹⁰⁷ Sonra, araştırma sorusuna ilişkin önemli verileri yakalayan ve veri kümesi içinde yanıt ya da anlam modeli temsil eden temalar araştırılmıştır.¹⁰⁸ Daha sonra, temaları gözden geçirme ve düzenleme, bu süreci izlemiştir. Gözden geçirme ve düzenleme sırasında, Braun ve Clarke tarafından verilen bilgiye göre eğer aday temalar anlamlı bir model oluşturmuş gibi görünüyorsa, araştırmacı bir sonraki aşamaya geçer.¹⁰⁹ Aksi hâlde, araştırmacı problem neredeyse -temanın kendisi ya da veride- onun üzerine yoğunlaşmak zorunda kalır. Gözden geçirme sürecinde, araştırmacı sadece verilerle ve diğer temalarla ilişkili olarak her bir temanın geçerliliğini değil aynı zamanda aday *tematik haritanın* genel anlamda beklentileri kesin olarak karşılayıp karşılamadığını dikkate alır. Tematik harita tatmin edici olduğunda, bir sonraki adım olan temaların tanımlanması ve isimlendirilmesine geçilmiştir. Temalar tanımlanmış, isimlendirilmiş ve son adımda rapor yazılmıştır.

4.6. Sınırlılık

Bu çalışma, 7 gönüllü katılımcı ve onların çocukluklarında sahip oldukları Tanrı tasavvurlarının incelenmesi ile sınırlıdır.

Araştırma, katılımcıların ankette sorulan sorulara verdikleri yanıtlarla ve araştırmacının bu yanıtları değerlendirme ve yorumlama yeteneğiyle sınırlıdır.

Araştırma, katılımcıların hatırlama ve hatırladıklarını ifade edebilme, aktarabilme yeteneğiyle sınırlıdır.

Uygulanan metottan dolayı araştırmanın bulguları sadece araştırmaya katılan kişiler için geçerlidir. Başka kişilerle yapılan çalışmalar farklı sonuçlar verebilir.

Araştırma, 2011 yılında gerçekleştirilmiştir. Araştırma uygulandığı zamanla sınırlıdır.

107 Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development*, Thousand Oaks, CA: Sage; Braun&Clarke, 2006 silinip agm., s. 88.

108 Braun&Clarke, 2006 silinip yerine agm., s. 91.

109 Braun&Clarke, 2006 silinip yerine agm., s. 92.

Araştırmanın verilerini kontrol etmek amacıyla bir kontrol grubu kullanılmamıştır.

Araştırma, ulaşılabilen literatürle sınırlıdır.

5. Bulgular

Yapılan görüşmeler sonucunda altı tema ortaya çıkmıştır.

5.1. Tema: Kahraman

İlk katılımcı küçükken Tanrı'yı somut formlarda düşünme ihtiyacı olduğunu ve ilkokula başladığında, bu ihtiyacını Mustafa Kemal Atatürk'le karşıladığını söylemiştir. *"Sınıfta Atatürk resmi vardı ve bizi izliyordu. Sonra Allah'ın beni onun gözlerinden izlediğini düşündüm"*, demiştir.

Katılımcı öğretmeninin Atatürk'ten bahsederken "Ulu Önder" diyerek onu çok fazla övdüğünü rapor etmiştir. İlkokul öğretmenine olan bağlılığından dolayı, katılımcı öğretmenin Atatürk'e karşı merak ve hayranlık uyandıran tutumunu hatırladığını söylemiştir. Katılımcının ifadelerine göre, sınıfta öğretmeni tarafından savaş hikâyeleri ve Atatürk'ün bu savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar tekrar tekrar anlatılmıştır. Kısaca, Türk tarihinde büyük ve önemli bir rolü olan Atatürk, öğretmeni tarafından sınıfta rol model olarak gösterilmiştir. Bundan önce de -yine katılımcının belirttiğine göre- evde ailesi tarafından Tanrı'nın büyüklüğü üzerinde durulmuş ve tekrar tekrar onun "En Büyük" olduğu anlatılmıştır. Böylece, katılımcı ikisi arasında bir bağlantı kurarak Atatürk ve Allah'ı birbiriyle ilişkilendirmiştir. Yani, Tanrı'nın antropomorfik yansımaları Atatürk imajında bulmuştur. Fowler'ın dinî gelişim teorisinin ikinci aşamasına göre ki genellikle bu katılımcının bunları deneyimlediği 7-12 yaşları arasında görülür, çocuk toplumunda anlatılan hikâye ve inançların, kendi deneyimlerine değer ve mana verme açısından farkındadır. Dolayısıyla, kendi toplumunun kahramanını Tanrı ile özdeşleştirir.

5.2. Tema: Yaşlı Bilge Adam

2. ve 3. katılımcılar Tanrı'yı gökyüzünde yaşayan yaşlı bir bilge adam şeklinde hayal ettiklerini belirtmiştir. İki katılımcının da ortak noktası bu yaşlı bilge adamın boyunun yerden göğe kadar uzandığını, sakallarının ise ayaklarına değecek kadar uzun olduğunu ve çok büyük olduğu için de yüzünü göremediklerini söylemeleridir. Katılımcılardan 2.'si, gülümsediğini hayal ettiğini ve sakalının da buluttan olduğunu eklemiştir. 3. katılımcı, bu imgeyi küçükken televizyonda izlediği bazı dinî film ya da programlardan elde etmiş olabileceğini rapor etmiştir. Bahsi geçen programlar ya da filmler katılımcıyı

şu şekilde düşünmeye sevk etmiş olabilir: dervişler ya da yaşlı amcalar dindar kişilerdir, dindar kişilerin sakalı vardır; o halde Tanrı da sakallı yaşlı bir kişi olmalıdır. Bu dönem, Piaget'nin somut işlemler dönemiyle de kesişen, Tanrı'nın antropomorfik imgesinin geliştirildiği dönemdir. Ayrıca, Fowler'ın iman gelişim aşamalarından da ikinci sezgisel/yansıtımlı iman aşamasına denk gelmektedir. Bu aşamada çocuk "büyülü düşünme (magical thinking)" yapısına sahiptir.¹¹⁰

5.3. Tema: Gökyüzü

İki katılımcı Tanrı'nın gökyüzünde yaşadığını hayal ettiklerini rapor etmiştir. Toplamda üç katılımcı da tasavvurlarının boyunun bulutlara varacak kadar uzun olduğunu söylemişlerdir. Bu gökyüzü imgesinin, ebeveynlerin dua etme şekillerinden kaynaklandığı yorumu yapılabilir. Beit-Hallahmi ve Argyle'in da dikkat çektiği gibi dinî devamlılıkta sosyal uyum, yakın gruplara dayanır; çünkü çocuk, ebeveyn ve topluluktaki otorite şahıslardan öğrenir.¹¹¹ Ayrıca, bir önceki temada görülen gelişim özellikleri bu tema için de geçerlidir, denebilir.

5.4. Tema: Yargıç

İki katılımcıdan biri Tanrı'yı yargıç, diğeri disipline edici olarak hayal ettiğini ifade etmiştir: Onlardan biri Tanrı'yı, yaramazlık yaptığında ona taş atmaya hazır biri olarak hayal ederken diğeri sürekli insanları cezalandırmak için izleyen bir yargıç olarak tasavvur eder. Ayrıca ilki, Tanrı'yı böyle düşünmesinin sebebinin, ailesinin ve komşularının o yaramazlık yaptığında "Allah'ın ona taş atacağı" tehdidi olduğunu eklemiştir.

İkinci katılımcı ise Tanrı'nın mükâfatlandırmak için iyi fiilleri görmediğini aksine cezalandırmak için kötü fiilleri gözlediğini ve bunun için beklediğini hayal ettiğini söylemiştir. Böylelikle korktuğu için ilkokulu bitirdikten hemen sonra namaza başladığında namaz kılarak Tanrı'nın öfkesinden korunduğunu düşündüğünü ifade etmiştir. Dahası, ailesinin "O, gözlerle görülmez" dediği için O'nu hayal etmekten kaçındığını ve Tanrı'yı yanlış bir şekilde hayal edip onu daha da kızdırmaktan korktuğunu eklemiştir. Bu katılımcının Tanrı ile kurduğu bağı gergin, huzursuz ve kaygı verici olarak tanımlamak mümkündür.

110 Fowler, age., s. 123.

111 Beit-Hallahmi, B.,&Argyle, M, age., s. 103.

Her iki durumda da ailenin güçlü etkisi gerek tehdit gerekse yönlendirme şeklinde açıkça görülmektedir.

5.5. Tema: Dev Çamur Adam

Katılımcılardan biri küçükken devlerle ilgili filmler izlediğini ve dolayısıyla devlerin büyük oldukları, her şeye ulaşabildikleri, istedikleri yere kolayca gidebildikleri için çok güçlü ve yenilmez yaratıklar olduğunu düşündüğünü söylemiştir. Aynı zamanda ailesi tarafından da Allah'tan daha yüce hiçbir şey olmadığını, onun en büyük ve en mükemmel varlık olduğunu öğretildiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu katılımcı, Tanrı ve devler arasında bağlantı kurarak Tanrı'nın çok güçlü ve mükemmel olduğu için devler gibi olması gerektiğini düşünmüştür. Bunun dışında katılımcı, ailesine Tanrı ile ilgili sorular sorduğunda kendisine ayetlerde¹¹² geçtiği gibi *"Allah bizi çamurdan yarattı sonra bize ruhundan üfledi"* şeklinde cevaplar aldığını söylemiştir. Edindiği bilgileri ve hayal gücünü birleştiren katılımcı Tanrı'yı çamurdan dev bir adam olarak hayal etmeye başlamıştır. Bu temada da *"Yaşlı Bilge Adam"* temasında değinilen gelişim özelliklerinin geçerli olduğu söylenebilir. Ayrıca önceki iki temada da bahsedilen aile etkisi bu katılımcının Tanrı imgesinde de görülebilir.

5.6. Tema: Dev Oyuncak Bebek

Bir katılımcının Tanrı ile ilgili sorularına annesi; *"Allah her şeyi duyar, görür, her şeye kudret eliyle dokunur ama bizim gibi gözü, kulağı, eli yoktur"* şeklinde cevap vermiştir. Katılımcı da bebeğinin kollarını ve bacaklarını çıkarıp onu çok daha büyük hayal ederek annesine Tanrı'nın öyle olup olmadığını sormuştur. *"Eğer yetişkinler yardım etmez ya da edemezse, çocuk kendi kendine ürettiği şeye başvurur çünkü bazı konularda çocuk 'kimse bilemez' cevabını kabul etmekten acizdir. Verilen cevaplardaki zor kelimelerin anlamı kayar ve çocuk sadece kendi dünyasında anlamlandırdığı tanıdık kelimeleri seçer."*¹¹³ Böylece, bu katılımcı annesinin verdiği cevaptaki anlamadığı kelimeleri kendi anladığı şekilde hayal dünyasında anlamlandırıp oyuncak bebeğinde somutlaştırmaya çalışmıştır. Yine önceki temalarda bahsedilen aile etkisi ve ebeveynin verdiği cevabın yönlendiriciliği açıkça görülebilir.

112 "Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık." (Mü'minun, 12).; "O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun zürriyetini, dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir. Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir. Ve sizin için kulaklar, gözler, kalpler yaratmıştır. Ne kadar az şükrediyorsunuz." (Secde, 7-9).

113 Gordon W. Allport, *The individual and His Religion*, Macmillan Company, New York, 1961, s. 30..

6. Sonuç

Bu çalışmada yetişkinlerin çocuklukta sahip oldukları Tanrı imgeleri ele alınmış ve bu imgeleri etkileyebilecek faktörler nitel yöntem kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Katılımcıların verdikleri cevaplardan elde edilen bilgiye göre bu imgelerin nedenleri yorumlanmıştır.

Bu amaçla, yedi gönüllü Türk yetişkine açık uçlu anket uygulanarak sadece “Çocukluğunuzda Allah’ı düşündüğünüz zaman aklınıza ne gelirdi?” sorusu sorulmuştur. Cevaplar tematik analiz yöntemiyle yorumlanmış ve altı ana temaya ulaşılmıştır.

Katılımcıların verdikleri cevaplara göre sahip oldukları Tanrı imgelerini hatırladıkları dönemlerin, Fowler’ın birinci aşama-*sezgisel-yansıtma iman* ve ikinci aşama-*mitsel-literal iman* özelliklerini yansıttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu aşamalarda olduğu gibi, katılımcıların, yetişkinlerin dünyasına ait iman ile ilgili örneklerden, hikâyelerden ve fiillerden güçlü bir şekilde etkilendikleri; kendi toplumlarına ait hikâye, inanç ve kahramanlık öykülerini kendi deneyimlerine değer ve mana verirken kullandıkları ve neticede antropomorfik Tanrı tasavvurları geliştirdikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Antropomorfizm, tüm temalarda güçlü bir şekilde mevcuttur. Bütün katılımcılar küçüklüklerinde Tanrı’yı somut bir imge olarak düşünme arayışına girmişlerdir. Çocuk, Tanrı imgesini, Tanrı hakkında düşünmeye başladığı zamana kadar sahip olduğu deneyimlere dayanarak oluşturur. Çünkü kendisine tanıtılan görünmez ve güçlü varlığı kendi hayal gücüne dayanarak ‘yaratmak’ zorundadır. Bilişsel olarak somut işlem döneminde olduğu için de bu imge antropomorfiktir.

Bunların yanı sıra, elde ettiğimiz temalardaki Tanrı imgeleri, katılımcıların kendilerine öğretilen/anlatılan Tanrı ile ilgili içsel deneyimleridir. Ancak bu içsel deneyimlerin üzerinde güçlü bir sosyal etki olduğu anlaşılmaktadır. Erken eğitimciler olan aile ve öğretmenler, Tanrı imgesinin oluşumunda etkili faktörlerdendir. Tanrı ile ilgili deneyimler sonucunda hissedilen duyguların, erken dönemde etkileşimde bulunan kişilerin yönlendirme, baskı ve/veya korkutmaları sonucunda oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla, aile tarafından verilen dinî eğitimin, çocuğun sadece dinî anlayışının ve dinî duygularının değil aynı zamanda Tanrı ile olan ilişkisinin ve ona karşı duygularının inşasında da büyük rol oynadığı söylenebilir. Temalara baktığımızda tüm antropomorfik imgelerin bireylerarası etkileşimden kaynaklandığı sonucuna ulaşabiliriz.

Yargıç temasında bahsettiğimiz ikinci katılımcının Tanrı ile kurduğu gergin, huzursuz ve kaygı verici bağdan yola çıkarak bağlanma teorisini dikkate aldığımızda, bu katılımcının güvenli bir bağlanma tecrübe etmediği sonucuna ulaşabiliriz. Çünkü bağlanma teorisine göre Tanrı ile olan ilişki kişinin erken dönem bakıcılarıyla olan ilişkileri ile aynı biçimdedir. Eğer Tanrı ile gergin ve güvensiz bir bağlanma tecrübe ediyorsa bunun sebebi ebeveyn ya da bakıcı ile kaygılı-kararsız bağlanma olabilir.

Katılımcıların hepsi Tanrı'nın büyüklüğünden ve gücünden bahsetmişlerdir. "Dev", "büyük" ve "yerden göğe kadar" ifadeleri katılımcılar tarafından kafalarındaki Tanrı imgesi anlatılırken sık sık başvurulan kelimelerdendir. Tanrı'nın büyüklüğüne yapılan bu vurgunun, katılımcıların Tanrı imgelerini doğrudan etkileyen faktörlerden biri olduğu görülmektedir.

Freud'un tüm Tanrı tasavvurlarının kaynağı olduğunu iddia ettiği baba imgesine çalışmamızda ulaşılmamıştır.

Televizyonun, Tanrı imgesini etkileyen faktörlerden olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Sonuç olarak, somut işlem döneminde olan çocuk, kendisine anlatılan görünmeyen ve güçlü Tanrıyı hayal dünyasında ailesi, öğretmenleri ve/veya bakıcılarının etkisi, yönlendirmeleri ve/veya korkutmalarıyla ve onlarla deneyimlediği güvenli/güvensiz bağlanma şekilleri doğrultusunda antropomorfik bir imge şeklinde içsel olarak deneyimler. Bu imge kişinin Tanrı ile olan sonraki ilişkilerinde de yönlendirici olduğu için önemlidir. Ebeveyn ve eğitimciler, çocukların Tanrı ile ilgili sorularına yanıt verirken onların bilişsel ve dinî gelişim durumlarını dikkate almalıdır.

Kaynakça

- Acar, Hatice, İlkokul Çocuklarının İnanç Gelişimi; Psiko-Teolojik Bir Yaklaşım, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006.
- Allport, Gordon W., *The Individual and His Religion*, Macmillan Company, New York 1961.
- Bacanlı, Hasan, "Tanrı ve Peygamber Kavramları", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2, 1995, s. 155-163.
- Beit-Hallahmi, B.,&Argyle, M., *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*, Routledge, London 1997.
- Bolat, Sema, İslam Felsefesinin Teşekkül Dönemi Tanrı Tasavvuru -İbn Hazm'ın "Er-Redd Ale'l Kindî el-Feylesuf" Risalesi Merkezli Bir İnceleme, Araştırma Yay., Ankara 2016.

- Boyatzis, R. E., *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*, Thousand Oaks, CA: Sage, 1998.
- Braun, Virginia and Clarke, Victoria, "Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*", 2006, 3: 77 - 101.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.
- Charmaz, Kathy, *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage 2006.
- Düzgün, Şaban Ali, *Allah Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematikliği, Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Evkuran, Mehmet, "İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 2, sayı: 1, Bahar 2007, (45-62).
- Fowler, James W., *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper One. New York 1981.
- Freud, Sigmund, 1910, *Leonardo da Vinci and a Memory of His Childhood*, Barnes&Noble Publishing, USA, (published in 2003).
- Freud, Sigmund, *Totem and Taboo*, 1913, Çev: Abraham Brill, (published in 2009), Cosimo Classics.
- Freud, Sigmund, *The Future of an Illusion*, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, 1927, Volume XXI (1927-1931): The Future of an Illusion, Civilization and its Discontents, and Other Works, 1-56.
- Grimes, Christopher, *God Image Research: A Literature Review, Co-published simultaneously in Journal of Spirituality in Mental Health*, (TheHaworth Pastoral Press, an imprint of The Haworth Press), 2007, Vol. 9, No. 3/4, s. 11-32.
- Guest, Greg, Bunce, Arwen&Johnson Laura, "How Many Interviews Are Enough? An Experiment with Data Saturation and Variability", *Field Methods*, February 2006, Vol. 18, No. 1, 59-82.
- Güler, Özlem, *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkârlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007. [Kaynak:<http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/1895/>].
- Hoffman, Louis, "Cultural constructions of the God image and God concept: Implications for culture, psychology, and religion". Presented at the annual meeting of *the Society for the Scientific Study of Religion*, Kansas City, MO. 2004, October.
- Hoffman, Louis, Hoffman, J. L., Dillard, K., Clark, J., Acoba, R., Williams, F., & Jones, T. T. "Cultural diversity and the God image: Examining cultural differences in the experience of God", Presented at *the International Conference of the Christian Association for Psychological Studies*, Dallas, TX, 2005 (a), April.
- Hoffman, Louis, Grimes, C. s. M., & Acoba, R., "Research on the God image: Rethinking epistemological assumptions", Presented at the annual meeting of *the Society for the Scientific Study of Religion*, Rochester, NY, 2005 (b), November.
- Hyde, Kenneth E., *Religion in Childhood and Adolescence: A Comprehensive Review of the Research*, Religious Education Press, Birmingham, Alabam 1990.
- Hood, Ralph W., Hill, Peter C. & Spilka, Bernard, *The Psychology of Religion: an Empirical Approach*, The Guilford Press, New York, 2009.
- Jones, J. W., "Psychodynamic Theories of the Evolution of the God Image", *Journal of Spirituality in Mental Health*, 2007, Vol. 9, No. 3/4, s. 33-55.

- Jung, Carl Gustav, *Psychology and Religion: West and East*, Çev.: R.F.C. Hull, Bollingen Series XX The Collected Works of C. G. Jung, Vol 11, ed: H. Read, M. Fordham, G. Adler. Pantheon Books, New York 1958.
- Jung, Carl Gustav, 1946, *Psychological Types* eserinin *Definitions* kısmının çevirisi; *Analitik Psikoloji Sözlüğü*, çev.: Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, 2016, s. 47-48.
- Kazanç, Fethi Kerim, "Eş'ari Kelam Sisteminde Allah Anlayışı ve Doğurduğu Sonuçlar", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Kısa, Cihat, *Carl Gustav Jung'da Din ve Bireyleşme Süreci*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004.
- Kısa, Cihat, "Filozofların, Teologların ve Psikanalistlerin Tanrısı: Tanrı Kavramı ve Tanrı Tasavvuru", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/10 Summer 2015*, s. 639-654.
- Klein, M., *Envy and Gratitude and Other Works, 1946-1963*: Vintage Random House, 1997, First Published 1975.
- Koç, Ayşe, Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Kohlberg, Lawrence., "The Child as a Moral Philosopher", *Psychology Today*, 1968, 2, s. 25-30.
- Lawrence, Richard T., "Measuring the Image of God: The God Image Inventory and the God Image Scales", *Journal of Psychology and Theology* 1997, Vol. 25, No. 2, 214-226.
- Levenson, Michael R., Aldwin, Carolyn M.&D. Mello, Michelle, *Religious Development From Adolescence to Middle Adulthood*, In R. F. Paloutzian&C. L. Park (Eds.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, (144 – 162), The Guilford Press, New York 2005.
- Loewenthal, K. Miriam, *The Psychology of Religion: A Short Introduction*, Oneworld Publications, Oxford 2000.
- Mason, Mark, "Sample Size in PhD Studies Using Qualitative Interviews", *Forum: Qualitative Social Research*, Volume 11, No. 3, Art. 8 – September 2010.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.
- Ozorak, E. W, "Social and cognitive influences on the development of religious beliefs and commitment in adolescence", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1989, 28, 448-463.
- Piaget, Jean, *The Moral Judgment of the Child*, Trans: Marjorie Gabain, TheFreePress, 1948.
- Piaget, Jean, *The Origins of Intelligence in Children*, Trans: Margaret Cook, International Universities Press, New York 1952.
- Rizzuto, Ana-Maria, "Critique of the contemporary literature in the scientific study of religion", Paper presented at the annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, in New York, NY 1970.
- Rizzuto, Ana-Maria., *The Birth of the Living God*, the University of Chicago Press, Chicago and London 1979.
- Seyhan, Beyazıt Yaşar, "Üniversite Öğrencileri Örnekleminde Dua Tutumu ve Tanrı Tasavvuru", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2014-a, c. 14, sayı: 2, s. 175-204.
- Seyhan, Beyazıt Yaşar, "Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014-b, c. XVIII, sayı: 1 s: 65-97.
- Schaap-Jonker, H., *Before the Face of God: An Interdisciplinary Study of the Meaning of the Sermon and the Hearer's God Image*, Kampen, Protestant Theological University, Diss., Transaction Publishers, USA 2008.

- Schaap-Jonker, Hanneke, Eurelings-Bontekoe, Elisabeth H.M, Zock, Hetty & Jonker, Evert, "Development and Validation of the Dutch Questionnaire God Image: Effects of Mental Health and Religious Culture", *Mental Health, Religion & Culture*, July 2008; 11(5): 501-515.
- Smith, Joanna & Firth, Jill, "Qualitative Data Analysis: The Framework Approach", *Nurse Researcher*, 2011, 18, 2.
- Wulff, David M., *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*, John Wiley and Sons, USA 1991.
- Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2012.
- Yıldız, Mualla, "Çocukların Tanrı İmgesinin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2013, 7 (13): 45-63.
- Yıldız, Murat, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları 2007.
- Yılmaz, Sema, "Çocuklarda Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Bilim-name*, 2013, XXV, 2, 169-189.